

СИНХРОННЕ ПОРІВНЯННЯ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ (НА ПРИКЛАДІ ІНСТИТУТУ МИРОВИХ СУДДІВ, СТВОРЕНОГО В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1864 Р.)

На прикладі інституту мирових суддів, створеного у 1864 р., досліджується специфіка синхронного історичного порівняння. Аналізуються умови застосування цього методу. Робляться висновки про значення історико-синхронного порівняльного аналізу в сфері вивчення історії державно-правових явищ.

Ключові слова: порівняльно-історичний метод, синхронне історичне порівняння, історико-синхронний порівняльний аналіз, інститут мирових суддів.

У методології історії держави і права важливе місце посідає порівняльно-історичний метод вивчення державно-правової проблематики. На думку відомого вченого-правознавця А. Х. Саїдова, це обумовлено тим, що порівняльний метод, «по-перше, чітко визначає загальний напрямок правового дослідження, по-друге, забезпечує правильну взаємодію загальних і спеціально-наукових методів у процесі наукового дослідження» [10, с. 42]. Погоджуючись у цілому з цим твердженням, відзначимо ще й таку досить важливу функцію порівняльно-історичного методу, як можливість пояснити шляхом історичних порівнянь ті державно-правові явища та процеси, які в силу тих або інших причин залишилися непізнаними. У свій час видатний дореволюційний компаративіст М. М. Ковалевський з цього приводу відзначав, що порівняльно-історичний метод складає «необхідний прийом при вивченні не лише всесвітньо-історичного права, але й історії права якого-небудь визначеного народу. Його застосування, не призводячи до відкриття нових фактів

юридичного життя, одне здатне дати наукове пояснення вже встановленим фактам» [4, с. 125].

Метою даної статті є дослідження специфіки синхронного історичного порівняння як одного з різновидів порівняльно-історичного методу. Актуальність статті зумовлена тим, що питання методології історії держави і права як науки та правової дисципліни ще не отримали свого всебічного висвітлення. Крім того, в історико-правовій науці ще не до кінця з'ясовано методологічний потенціал порівняльно-історичного методу, який є досить важливим засобом вивчення історії державно-правових явищ. Наукова новизна даної статті полягає в тому, що вперше у сучасний період розвитку вітчизняної науки історії держави і права робиться спроба на конкретному історичному прикладі показати специфіку застосування синхронного історичного порівняння та довести ефективність цього засобу дослідження історико-правових явищ.

Показово, що питанням, пов'язаним з методологією історії держави і права й, зокрема, із застосуванням порівняльного методу в історико-правових дослідженнях, свого часу приділяли увагу такі відомі дореволюційні, радянські та сучасні вчені-правознавці, як К. І. Батир [3], О. Л. Бигич [1], М. М. Ковалевський [4], О. В. Кресін [5], М. О. Максимейко [7], А. Х. Саїдов [10], В. М. Сирих [12], О. Ф. Скакун [11], Ф. В. Тарановський [13], А. О. Тіллі [14], Г. В. Швєков [14] та ін.

Як відомо, вивчення конкретних державно-правових явищ може відбуватися шляхом співставлення їх окремих якостей та рис з показниками інших однотипних і одночасних явищ на певному історичному рівні, або шляхом співставлення явищ на різних часових етапах їхнього розвитку [3, с. 11-12]. У першому випадку порівняння буде синхронним, у другому – діахронним. Оскільки кожне з цих двох видів порівнянь має свою власну специфіку, у даній статті ми зупинимося виключно на синхронному історичному порівнянні, а в

якості ілюстрації теоретичних положень проведемо порівняльний аналіз правових форм інституту мирових суддів, який було створено в Російській імперії за судовою реформою 1864 р.

Перш за все слід відзначити, що на початку історико-синхронного порівняльного аналізу необхідно якомога точно визначитися з тим історичним етапом розвитку державно-правових явищ, в рамках якого буде проходити дослідження. Неоднорідність історичного часу, його «скачкоподібність» майже гарантовано позбавлять отримані результати їх достовірності, а отже і науковості. Іншими словами, державно-правові явища, що вивчаються, повинні бути синхронізовані в часі, лише тоді їх порівняння зможе призвести до відкриття нових історичних чинників або закономірностей у межах визначеного періоду. Наприклад, якщо ми хочемо з'ясувати сутність всього розмаїття форм інституту мирових суддів, введеного в Російській імперії 1864 р., то його вивчення доцільно обмежити 1889 р., в якому було здійснено судову контрреформу. Після судової контрреформи 1889 р., незважаючи на те, що мирові суди було залишено в деяких містах, організаційно-правові та громадсько-політичні засади їх діяльності були зовсім іншими, ніж у мирових судів, створених у 1864 р. Порівняння цих двох різних за своїм змістом правових інститутів, хоча і можливе в рамках діахронного порівняльного аналізу, але отримані результати будуть свідчити більше про динаміку розвитку мирових судів у Російській імперії, ніж про їхню специфіку на кожному історичному етапі.

Наступна важлива умова синхронного історичного порівняння – це однотипність як окремих порівнюваних елементів, так і державно-правових явищ у цілому. Досліджувані історико-правові явища в принципі повинні бути порівнюваними. Наприклад, не можна порівнювати організацію виконавчої влади за конституцією Франції 1848 р. і виборну систему, встановлену Пруською конституцією 1850 р. Хибними або взагалі неможливими будуть й

висновки у випадку порівняння майнових правовідносин за Цивільним кодексом Наполеона 1804 р. із зобов'язальними за Німецьким цивільним уложенням 1900 р. Відомий політолог-компаративіст Дж.Б. Мангейм з цього приводу відзначав, що «відповідно до вимог порівняльного аналізу, будь-яка перемінна величина повинна бути еквівалентною мірою понять в кожній країні нашої виборки» [6, с. 74]. Очевидно, що у вказаному контексті всі форми інституту мирових суддів 1864 р., який є предметом даної статті, будь то організація мирових судів в Польщі, на території Правобережної України, в Закавказзі, Архангельській губернії, Сибірі, Азіатській Росії, можуть бути порівнювані між собою, оскільки є однотипними за своєю сутністю.

Ще однією умовою синхронного історичного порівняння є визначення одиниці аналізу. У компаративістиці зазвичай розрізняють одиниці спостереження та пояснення. Одиниця спостереження використовується під час збирання та аналізу даних; одиниця пояснення застосовується для виявлення загального і особливого, а також закономірностей в отриманих результатах. Іншими словами, одиниця спостереження виступає категорією фактичних даних, а одиниця пояснення – як теоретична категорія [6, с. 76]. Наприклад, при дослідженні інституту мирових суддів у різних регіонах Російської імперії одиницею спостереження буде конструкція мирового інституту в конкретному регіоні – Польщі, Правобережній Україні, Закавказзі, Архангельській губернії, Сибірі та Азіатській Росії, а одиницею пояснення буде виступати інститут мирових суддів у своїй основній правовій конструкції, встановленій Судовими статутами 1864 р.

Отже, переходячи безпосередньо до порівняльного аналізу правових форм інституту мирових суддів 1864 р. (рис. 1), слід відзначити, що, запроваджуючи у другій половині XIX ст. мирові суди, царський уряд Росії тим самим планував вирішити низку специфічних завдань. По-перше, дати населенню швидке та якісне правосуддя. По-друге, розвантажити загальні

суди. По-третє, покращити ефективність поліції шляхом звільнення її від здійснення суто судових функцій. Відповідно до цих завдань будувалася й основна система виборних мирових судів, яка складалася з трьох інстанцій і була автономною від окружних судів [2, с. 36-37].

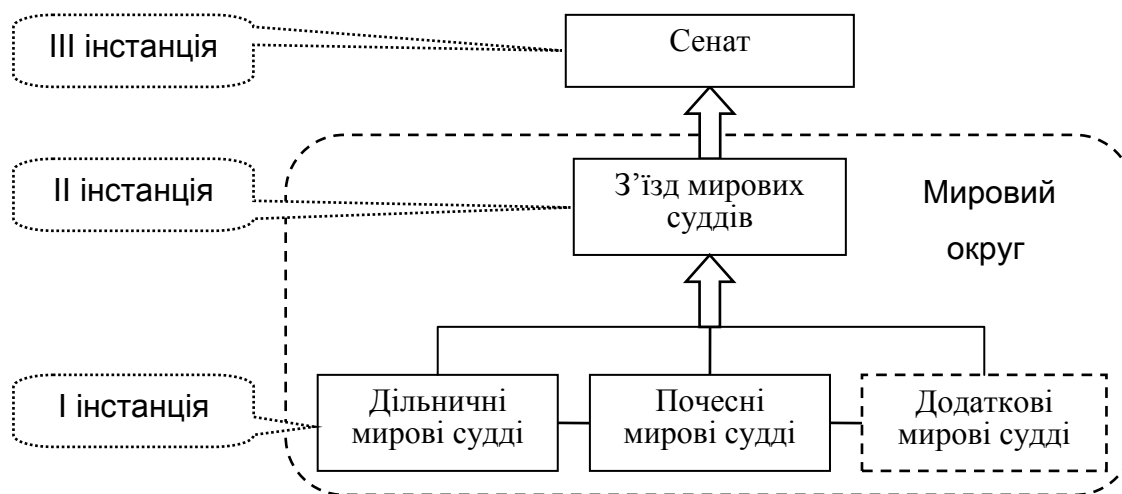

Рис. 1. Основна система мирових судів у Російській імперії за судовою реформою 1864 р.

Детальне вивчення основних законодавчих актів судової реформи 1864 р. дозволило встановити, що у деяких регіонах Російської імперії, зокрема в Польщі, Закавказзі, Архангельській губернії, Сибірі та Азіатській Росії¹ загальноприйнята для всієї держави система мирових судів зазнала істотних змін [2, с. 37]. Значні розбіжності в організації мирового суду існували й між лівобережними та правобережними українськими губерніями.

Наприклад, на території Польщі головні відмінності в організації системи мирових судів виразилися у Положенні від 19 лютого 1875 р. про введення тут судової реформи (рис. 2). Найбільш значущими з них були: розподіл «нижчої юрисдикції» між мировими та гминними судами [9, ст. 463], відсутність такого

¹ Так звану Азіатську Росію складала Сирдар'їнська, Самаркандська, Ферганська, Семиреченська, Закаспійська, Акмолинська, Семипалатинська, Уральська та Тургайська губернії. Азіатська Росія мала й іншу назву – Туркестанський край та Степові області.

обов'язкового за Судовими статутами 1864 р. елементу мирової юстиції, як почесні мирові судді [9, ст. 474], призначення голови з'їзду мирових суддів міністром юстиції з осіб руського походження тощо [9, ст. 505]. Крім того, в Польському краї голова мирового з'їзду не користувався правом незмінюваності та був наділений набагато більшим обсягом влади стосовно місцевих судів першої інстанції, ніж це було по Росії взагалі [9, ст. 499, 509, 517].

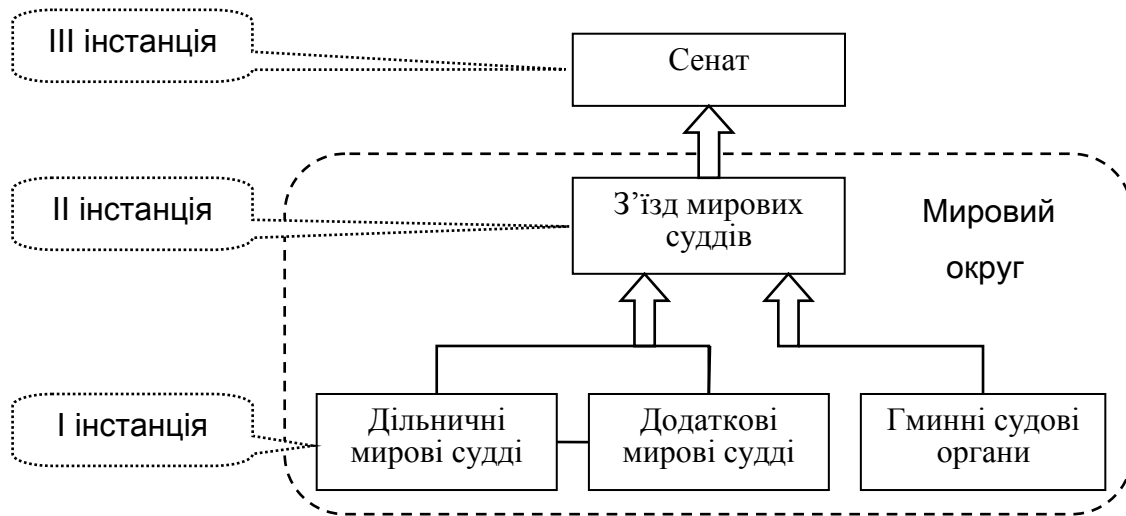

Рис. 2. Система мирових судів на території Польщі

Відмінності в організації інституту мирових суддів на території Польщі, зокрема віднесення до його першої інстанції також й гминних судів, можна пояснити тим, що Польський край був досить нестабільним внаслідок розгортання національно-визвольного руху. Саме внаслідок цього при введенні тут судової реформи було визнано доцільним зберегти деякі правові традиції польського народу, в тому числі й гминні судові установи. У звіті міністерства юстиції за 1872 – 1881 рр. з цього приводу зазначалося, що оскільки «перетворення краю не може бути доведене до кінця одним лише безпосереднім впливом руських адміністративних діячів, уряд дав самобутнє значення чисто народній установі всестанової гмини ...» [8, с. 5]. Нестабільність Польського регіону призвела також до того, що тут не передбачалося введення

почесних мирових суддів. Оскільки почесними мировими судьями за Судовими статутами фактично могли стати лише заможні та впливові особи, то при поширенні цього правила на Польський край виникла б небезпека того, що почесними судьями ставали переважно великі польські землевласники. А це було небажаним для політичних інтересів царської Росії у цьому регіоні. Так само пояснюється й наділення голови мирового з'їзду в Польському краї досить великим обсягом влади стосовно місцевих судів першої інстанції; залишення польських гминних судів в якості першої інстанції місцевої юстиції вимагало встановлення над ними жорсткого контролю з метою недопущення їхнього взаємовпливу з польським національно-визвольним рухом.

Дещо інакше систему мирових судів було організовано у Закавказзі (рис. 3), де першу інстанцію мирових судів становили призначувані дільничні мирові судді та їх помічники. Почесних мирових суддів, як і в Польському краї, тут не передбачалося [9, ст. 446, 447, с. 438].

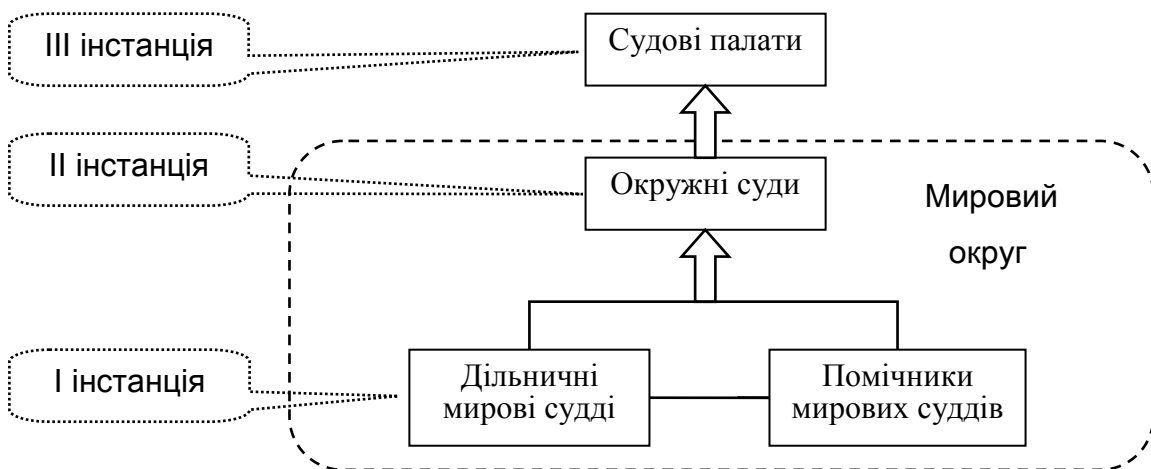

Рис. 3. Система мирових судів на території Закавказзя

Другою інстанцією замість з'їздів мирових суддів було зроблено окружні суди [9, ст. 452]. Третьою інстанцією стали судові палати. Слід відзначити, що заснування у Закавказзі помічників мирових суддів було викликане досить

«своєрідною постановкою у цьому краї мирового інституту» [15, с. 339], відповідно до якої мирові судді, окрім судового розгляду повинні були здійснювати й функції судових слідчих [9, ст. 449]. Саме для розвантаження суддів і були створені їх помічники, які займалися попереднім розслідуванням справ. Окрім того, на помічників могли покладатися й обов'язки мирового розбору справ [9, ст. 446].

Заглиблення в історію Кавказького регіону дозволяє пояснити таку специфічну організацію мирових судів. Наприклад, один із сучасників судової реформи 1864 р. відзначав, що «статути торгові, фабричні, ремісницькі, будівельні, лікарські... порушуються тут поголовно. Не лише у селах та дрібних містах, але й навіть у губернських містах йде постійна стрілянина на вулицях і в садах... Правила про поховання мертвих всюди порушуються, повітря всюди заражається; закони про виробництво та збереження пороху ігноруються та ін. Розбої та грабежі тут явище хронічне, легко пояснюване поголовною озброєністю населення...» [17, с. 34-35, 37]. Звичайно, що введення у Закавказзі повноцінної системи мирових судів з виборними дільничними та почесними судьями неминуче призвело б до дискредитації самої ідеї мирового суду, оскільки зіштовхнулося б з «глибокими розбіжностями між правовими поняттями кавказьких народів і початками судових статутів» [17, с. 26].

Схожою із Закавказькою була організація мирової юстиції у Сибірі та Азіатській Росії, за винятком того, що тут діяли почесні мирові судді та не існувало помічників мирових суддів. Що стосується Архангельської губернії, то в ній функції з'їздів мирових суддів замість окружних судів тимчасово було покладено на судові палати; вищою ж інстанцією залишився сенат [9, ст. 616].

Така система мирових судів у цьому регіоні Російської імперії була зумовлена складними природно-географічними умовами. «При великих просторах й величезних дільницях», відзначав сучасник, не можна було й думати про утворення в Архангельській губернії, Сибірі та Азіатській Росії

з'їздів мирових суддів «у тому вигляді, в якому вони були представлені за Судовими статутами 1864 р.». У пояснювальній записці товариша міністра юстиції П. М. Бутовського вказувалося, що «деякі округи Сибірі за простором перевершують внутрішні губернії Росії, внаслідок чого дільничні судді для відвідування з'їздів вимушені були б проводити більшу частину часу в постійних роз'їздах», – саме тому обов'язки мирових з'їздів визнано необхідним покласти на окружні суди [9, роз'яснення до ст. 635]. Інший сучасник судової реформи зазначав, що «пересування мирових суддів дільницями Архангельської губернії вимагає від них не тільки фізичного здоров'я та значного запасу енергії, але нерідко відваги й презирства до життя» [16, с. 35, 37].

На підтвердження цього можна навести ситуацію, що склалася з мировим суддею 2-ї дільниці Печорського повіту, коли йому доповіли, що в тундрі в 500 верстах від місця його проживання здійснено вбивство. Мировий суддя з приставом, лікарем і понятими найняв сорок оленів й негайно виїхав до місця вчинення злочину. Але проїхавши 200 верст, вимушений був скласти протокол про те, що далі їхати неможливо, оскільки внаслідок рихлого снігу олені провалюються й подальше пересування поєднане з небезпекою для життя. Труп вбитої людини було знайдено в тундрі лише через два тижні промисловцями, які проїжджали цією місцевістю [16, с. 36–41].

Інакше, аніж це передбачалося загальними положеннями Судових статутів 1864 р., відбувалася організація мирових судів і в деяких українських губерніях. Наприклад, на території Правобережної України (Київська, Волинська та Подільська губернії) мирові судді призначалися від уряду. Голова з'їзду мирових суддів на Правобережжі також був призначуваною особою. З цього приводу міністр юстиції гр. Пален у своїй Записці вказував, що «замінюючи нинішнє, діюче на воєнному стані управління, й насаджуючи строгу легальність та повагу до закону, мирові судді будуть могутнім органом

русифікації цього краю й здійснять саме істотне сприяння до приведення краю у спокійно нормальний стан» [8, с. 4].

Таким чином, можна зробити декілька висновків щодо значення синхронного історичного порівняння у дослідженні історії державно-правових явищ. Перш за все історико-синхронний порівняльний аналіз дозволяє більш глибоко з'ясувати специфіку державно-правового інституту або явища, що вивчається. По-друге, синхронне історичне порівняння значно збагачує наукове дослідження, оскільки для пояснення тих або інших відмінностей у порівнюваних явищах змушує дослідника виходити на інші рівні наукового пошуку. Наприклад, у випадку з інститутом мирових суддів 1864 р., що був предметом порівняльного аналізу в даній статті, ми були змушені розширити межі нашого дослідження та зануритися в етнографічні, природно-кліматичні та соціально-політичні особливості різних регіонів Російської імперії. Крім того, історико-синхронний порівняльний аналіз дозволяє зрозуміти сутність тих конкретно-історичних умов, в яких відбувалися становлення й розвиток досліджуваного державно-правового явища. З огляду на приклад з інститутом мирових суддів можна зробити висновок про те, що здійснення судової реформи 1864 р. у Російській імперії було досить продуманим, послідовним та надзвичайно обережним через урахування авторами реформи найголовніших особливостей того або іншого регіону. Отже, висновки, отримані в ході історико-синхронного порівняльного аналізу, сприяють збагаченню наукового пізнання у сфері історії державно-правових явищ, а також, за словами відомого дореволюційного компаративіста М. А. Максимейко, «дають можливість відкрити істинні причини правових явищ» [7, с. 163].

Список літератури:

1. Бигич О. Л. Місце порівняльного методу в правовій методології / О. Л. Бигич // Правова держава : щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Вип. 13. – К., 2002. – С. 448–455.
2. Васьковський Е. В. Курс гражданского процесса / Е. В. Васьковський. – М. : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1913. – 691+12 с.

3. Всеобщая история государства и права : учебник / под ред. проф. К. И. Батыра. – М. : Юристъ, 1998. – 456 с.
4. *Ковалевский М. М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приёмы изучения истории права / М. М. Ковалевский // Порівняльне правознавство: антологія української компаративістики XIX-XX століть / за ред. О. В. Кресіна. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2008. – Вип. 5. – С. 112–127. – Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства».
5. *Кресін О. В.* Розвиток методології порівняльного правознавства: історичний аспект / О. В. Кресін // Право України. – 2006. – №2. – С. 128–130.
6. *Кынев А. В.* Сравнительный метод в исследованиях института президентства (на примере стран Центральной и Восточной Европы) / А. В. Кынев // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 2002. – № 6. – С. 73–85.
7. *Максимейко Н. А.* Сравнительное изучение истории права / Н. А. Максимейко // Порівняльне правознавство: антологія української компаративістики XIX-XX століть / за ред. О. В. Кресіна. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2008. – Вип. 5. – С. 150–166. – Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства».
8. *Мокринский С. П.* Выборный мировой суд / С. П. Мокринский. – Пг. : Сенат. тип., 1914. – 66 с.
9. Особенные учреждения судебных установлений // Учреждение судебных установлений. – СПб. : Сенат. тип., 1910. – Ч. 2. – С. 429–555.
10. *Саидов А. Х.* Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учебник / А. Х. Саидов ; под ред. В. А. Туманова. – М. : Юристъ, 2000. – 448 с.
11. *Скакун О. Ф.* Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении : открытая лекція / О. Ф. Скакун. – Киев, Симферополь : Ін-т государства и права им. В. М. Корецького НАН України ; Логос», 2007. – Вип. 5. – 31 с. – Серія «Академия сравнительного правоведения».
12. *Сырых В. М.* Метод правовой науки : (основные элементы, структура) / В. М. Сырых. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.
13. *Тарановский Ф. В.* Сравнительно-исторический метод и сравнительное правоведение / Ф. В. Тарановский // Порівняльне правознавство: антологія української компаративістики XIX-XX століть / Ф. В. Тарановский ; за ред. О. В. Кресіна. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2008. – Вип. 5. – С. 200–210. – Серія «Енциклопедія порівняльного правознавства».
14. *Тилле А. А.* Сравнительный метод в юридических дисциплинах / А. А. Тилле, Г. В. Швеков. – Изд. 2-е, доп. и испр. – М. : Высшая шк., 1978. – 199 с.
15. *Фойницкий И. Я.* Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1912. – Т. I. – XII, 566 с.
16. *Элленбоген А.* Мировой суд в Архангельской губернии / А. Элленбоген // Журнал гражданского и уголовного права. – 1893. – № 8. – С. 33–44.
17. *З.* Новый фазис судебной реформы на Кавказе // Журнал гражданского и уголовного права. – 1994. – № 7. – С. 25–42.

Шигаль Д. А. Синхронное сравнение в исследовании истории государственно-правовых явлений (на примере института мировых судей, созданного в Российской империи в 1864 г.).

На примере института мировых судей, созданного в 1864 г., исследована специфика синхронного исторического сравнения. Проанализированы условия применения этого

метода. Сделаны выводы о значении историко-синхронного сравнительного анализа в сфере изучения истории государственно-правовых явлений.

Ключевые слова: сравнительно-исторический метод, синхронное историческое сравнение, историко-синхронный сравнительный анализ, институт мировых судей.

Shigal D. A. Synchronous comparison in the research of the history of state and law phenomena (at the example of Justices of the Peace institution created in the Russian Empire in 1864).

In this article the specific of synchronous historical comparison is researched at the example of the institution of Justices of the Peace, which was created in 1864. The stipulations of the applying of this method are analyzed. The inferences have been made about significance of historical-synchronous analysis in the sphere of studying the history of state and law phenomena.

Key words: comparative-historical method, synchronous historical comparison, historical-synchronous comparative analysis, the institution of Justices of the Peace.